

स्व-विकासासाठी शिक्षण

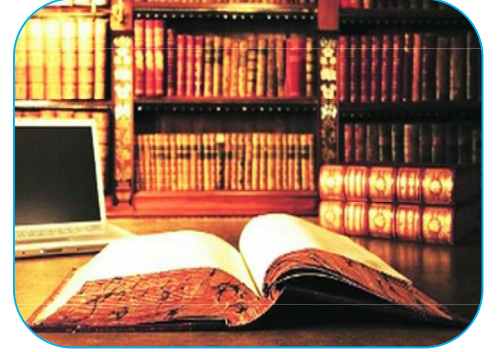
सौ. सीमा विजय कारंडे

एम.ए.बी.एड.

सहाय्यक शिक्षिका, सांताक्रूझ (पूर्व) म.न.पा.माध्यमिक शाळा, मुंबई.

सारांश:

‘भारत माझा देश आहे आणि सारे भारतीय माझे बांधव आहेत’ असे आपण अतिशय अभिमानाने सांगत असतो. ‘समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपराचा मला अभिमान आहे. असे आपण जेव्हा म्हणतो त्यावेळी लक्षात येते की, भारतामध्ये समृद्धता फार कमी लोकांकडेच आहे आणि यामध्ये जाती, धर्मात, संस्कृतीत विविधता दिसून येते. ही संस्कृती जरी अत्युल्य भारत’ म्हणून आपण जगाच्या पाठीवर अभिमानाने मिरवत असलो तरी यामध्ये शोकांतिकाच जास्त आहे, कारण ही संस्कृती टिकवून ठेवणारे लोक अजूनही खेड्यात, डोंगर, दऱ्यात राहताना दिसतात. आजही त्यांच्या जीवनात अंधारच आहे. खेड्यातील

लोकांनी संस्कृती व धर्म तर टिकवून ठेवलेच, परंतु त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व जाणून घेतले नाही व त्यामुळे आजही ते अठरापगड दारिद्र्यातच जीवन जगत आहेत. अनेक तरूण शिक्षणाशिवाय बेरोजगार आहेत; आदिवासींच्या जीवनात तर अजूनही काहीच बदल झालेला नाही. त्यांच्या मुलांचे आई – वडिल देखील त्यांच्या शिक्षणाबद्दल उदासीन दिसतात आणि मग ते पारंपारिक जीवन जगतात. आता आपण त्याला विविधता आणि संस्कृती टिकविण्याचे नाव देतो; परंतु त्यांना देखील आपले जीवनमान सुधारण्यासाठी हक्क आहे; त्यांच्या जीवनात प्रबोधन होणे गरजेचे आहे. हे प्रबोधन व त्यांचा स्वविकास केवळ शिक्षणामुळेच होऊ शकतो. परंतु ही गोष्ट कुणीतरी त्यांच्या झोपडीत देखील जाऊन सांगितले पाहिजे किंवा त्यांनी काबाडकष्ट करून शिक्षण घेतले पाहिजे, जेव्हा भारत देश १००% साक्षर होईल. किंबहुना सर्वजण स्वबळावर उभे राहतील तेव्हाच हा देश खऱ्या अर्थाने जगाच्या पाठीवर ‘अतुल्य भारत’ होईल तोपर्यंत हा निरक्षर, दारिद्र्यात खितपत पडलेला, दवाखान्यात मृत्युशी झुंज देणारा, व्यसनाधीन असा अपंग भारत आहे. त्यामुळे शिक्षण हे प्रत्येक नागरिकाच्या विकासासाठी अनिवार्य आहे.

प्रस्तावना –

शिक्षण म्हणजे कौशल्ये आणि ज्ञान शिकणे. हे आपल्याला मते तयार करण्यास आणि जीवनातील वेगवेगळ्या गोष्टींबद्दल आपला स्वतःचा दृष्टिकोन ठेवण्यास मदत करते. औपचारिक किंवा अनौपचारिक सेटिंगमध्ये ज्या प्रक्रियेद्वारे एखादी व्यक्ती नवीन कौशल्ये, वर्तन किंवा समज प्राप्त करते त्याला शिक्षण म्हणतात. भारतामध्ये शिक्षणाचा खूपच संघर्षाचा इतिहास असल्याचे आपल्याला पाहायला मिळते. रामायण, महाभारत काळात स्त्रीला स्वातंत्र्य होते, स्त्रिया आपल्या मतानुसार पती निवडू शकत होत्या. ‘हे सितेचे स्वयंवर झाले’ या विधानावरून आपल्याला लक्षात येते.

“काही मुली वयाच्या १६ व्या वर्षापर्यंत शिक्षण घेत. उच्च शिक्षण घेऊन पंडिता होते. शेवटी अनुरूप वर पाहून अथवा स्वयंवर रचून योग्य वराची निवड करित असत.”^{१)} तसेच वैदिक काळात स्त्रीयांना ज्ञान मिळविण्याची देखील मुभा होती. सुलभा ही क्षत्रियकन्या ब्रम्हज्ञान प्राप्तीसाठी आजन्म अविवाहीत राहिली.”^{२)}

; परंतु नंतर मात्र पेशवाईची सत्ता भारतावर आली आणि पेशवाईत सामान्य माणसाला खूप हाल, त्रास सहन करावा लागला. स्त्रीयांना तर सर्वात वाईट वागणूक याच कालखंडात दिली गेली. भारतात वर्णव्यवस्था देखील याच काळात निर्माण झाली. शिक्षणाचे सर्व अधिकार ‘ब्राम्हण’ वर्गाकडे गेले. त्यामुळे या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत शुद्र, अतिशुद्राचे अतोनात हाल झाले. त्यामध्ये आदिवासींना तर कुठेच सामावून घेतले गेले नाही.

या सर्वांच्या जीवनात शिक्षणाशिवाय कायमचा अंधार राहिला. शिकलेले लोक पुढे गेले आणि अशिक्षित आजही खेडयात, डोंगर-कपाऱ्यात खडतर जीवन जगताना दिसतात. एकूणच शिक्षणामुळे कसा विकास होतो हे जाणण्याआधी शिक्षण म्हणजे काय याचा उदापोह आपण काही व्याख्यांच्या आधारे करून घेऊ.

एखाद्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीची गुणवत्ता, वैशिष्ट्ये, वृत्ती, गुण, मानसिक गुणधर्म, श्रद्धा आणि हेतू यांची बेरीज असते जी त्याची ओळख बनवतात. व्यक्तिमत्त्वाचा अर्थ फक्त तुमचा दृष्टीकोन नाही. व्यक्तिमत्त्व विकास म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनातील सर्व क्षेत्रात सुधारणा. शिक्षणाद्वारे, व्यक्ती शिकते की आपण इतरांशी कसे वागले पाहिजे. लोकांच्या वागण्याने त्यांना समाजात सन्मान मिळतो. चुकीची वागणूक कोणत्याही व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व खराब करू शकते. शैक्षणिक व्यवस्थेत, लोक आचारसंहिता शिकतात की इतरांशी कसे वागावे. वेगवेगळ्या ठिकाणी कसे वागावे हे सुशिक्षित व्यक्तीला माहित असते. इतरांशी बोलताना कोणते शब्द वापरायचे हे शिक्षण आपल्याला शिकवते. एखाद्या सुशिक्षित व्यक्तीला हे माहित असते की आपण कधीही इतरांसोबत कोणत्याही प्रकारची अपमानास्पद भाषा वापरू नये. आपल्या भावनांवर नियंत्रण कसे ठेवायचे हे शिक्षण आपल्याला शिकवते. आपल्या समाजात आपल्याला योग्य संवाद साधावा लागतो आणि योग्य वागावे लागते. तुम्ही समाजाच्या बरोबरीने चालत असताना तुमची आचारसंहिता खरी प्रॅक्टिकल आहे.

शिक्षणाच्या व्याख्या :-

1. Education is the process of Facilitating learning or the acquisition of knowledge, skills, training and directed research. Education frequently takes place under the guidance of educators, but learners may also educate themselves.

शिक्षण हे वैयक्तिक विकासाचे महान इंजिन आहे. शिक्षणानेच शेतकऱ्यांची मुलगी डॉक्टर होऊ शकते, खाण कामगाराचा मुलगा खाणीचा प्रमुख बनू शकतो, शेत कामगारांचा मुलगा एका महान राष्ट्राचा राष्ट्रपती होऊ शकतो. आपल्याजवळ जे आहे त्यातून आपण जे बनवतो, जे आपल्याला दिले जाते ते नाही, जे एका व्यक्तीला दुसऱ्यापासून वेगळे करते.”

—नेल्सन मंडेला

2. स्वामी विवेकानंद म्हणतात,

“शिक्षक म्हणजे मनुष्यात अगोदर पासून वसत असलेल्या पूर्णत्वाचे प्रकटीकरण.”^{४)} म्हणजेच शिक्षकाने विद्यार्थ्यांच्या मनात असलेले अज्ञानाचे पडदे दूर करावेत असे स्वामी विवेकानंदांना वाटते.

स्व-विकासासाठी शिक्षण :-

वर उल्लेखित केल्याप्रमाणे भारताला फार मोठी शिक्षणाच्या संघर्षाची परंपरा आहे; भारतात अतिशय गरीबीमध्ये आणि प्रतिकूल परिस्थितीत जन्मास आलेले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा देखील विकास शिक्षणामुळेच झाला. त्यांनी एम.ए., पी.एच.डी. बी.एस्सी, एल.एल.बी, डी.लिट, बार अॅट लॉ, एवढ्या पदव्या घेतल्या जिथे त्यांना महार म्हणून वर्गाच्या बाहेर बसविले जात होते. त्याच व्यक्तीने पुढे दलितांच्या शिक्षण व हक्कासाठी आपले आयुष्य वाहून घेतले. पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून अनेक शुद्रातिशुद्रांसाठी शिक्षणाची द्वारे खुली केली व हाच महाराचा पोर घटना लिहून ‘भारतरत्न’ झाला. यापेक्षा शिक्षणामुळे स्वविकास घडतो’ याचे मोठे उदाहरण काय असावे?

स्वतरूचा विकास म्हणजे नवीन गोष्टी शिकण्याची आणि नवीन कौशल्ये निर्माण करण्याची प्रक्रिया— कौशल्ये जी आम्हाला यशाची शक्यता वाढवण्यास, आमचे ध्येय साध्य करण्यात आणि आमची स्वप्ने प्रकट करण्यात मदत करतात. शिक्षणामुळे एखाद्या व्यक्तीचे शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक मेक—अप तसेच त्याचा स्वभाव आणि चारित्र्य यांसारख्या गुणांचा विकास होण्यास मदत होते ज्याला व्यक्तिमत्त्व म्हणतात. मूल्य—आधारित शिक्षण व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर त्यांचे भविष्य घडवण्यासाठी आणि कठीण प्रसंगांना सहजतेने सामोरे जाण्यासाठी भर देते. हे मुलांचे साचेबद्ध बनते जेणेकरून ते त्यांची सामाजिक, नैतिक आणि लोकशाही कर्तव्ये कुशलतेने हाताळताना बदलत्या परिस्थितींशी जुळवून घेतात.

आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक पैलूमध्ये शिक्षण खूप महत्त्वाची भूमिका बजावते. ज्या व्यक्तीला शिक्षणाचा व्यावहारिक उपयोग समजतो तो त्याच्या आयुष्यात यशस्वी होतो. विद्यार्थी म्हणून केवळ मजकूराच्या गोष्टी मांडणे आणि चांगले गुण मिळवणे महत्त्वाचे नाही. आपल्यासाठी आणि आपल्या सभोवतालच्या प्रत्येकासाठी आपले जीवन कसे सुंदर बनवणार आहे हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच सुशिक्षित मन आणि चांगले हृदय एकत्र येऊन समाजात क्रांतिकारी बदल घडवून आणतात.

सकारात्मकता एखाद्या व्यक्तीला अडचणींना यशस्वीपणे सामोरे जाण्याची परवानगी देते. शिक्षण आपल्याला सकारात्मक व्हायला शिकवते. जे लोक सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवतात ते त्यांच्या मार्गातील अडथळे सहज दूर करू शकतात. शिक्षणाद्वारे, एखादी व्यक्ती वस्तू आणि लोकांबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करू शकते. शिक्षण आपल्याला शिकवते की या जगात अस्तित्वात असलेल्या प्रत्येक गोष्टीचे काही नकारात्मक पैलू तसेच काही सकारात्मक पैलू आहेत. म्हणून, आपण एखाद्यामधील केवळ नकारात्मकतेवर विचार करू नये, आपण गोष्टी, लोक किंवा परिस्थितीच्या सकारात्मक पैलूंवर देखील लक्ष ठेवले पाहिजे आणि विचार केला पाहिजे. मग आपण गोष्टी नीट समजून घेऊ शकू. जो व्यक्ती इतरांच्या चुका सुधारण्यास सक्षम आहे तो एक चांगला व्यक्तिमत्त्व मानला जातो. शिक्षणाच्या मदतीने व्यक्तीला त्याच्या वैयक्तिक आणि राजकीय अधिकारांची जाणीव होऊ शकते. आपले हक्क कसे मिळवायचे आणि इतर लोकांच्या हक्कांचा आदर कसा करायचा हे देखील ते सांगते. आपल्या समाजात सर्व समान आहेत हे शिक्षण आपल्याला शिकवते. हे आपल्याला आपल्या कर्तव्यांबद्दल देखील सांगते. हे आपल्याला एक चांगले नागरिक होण्यासाठी, स्त्रीला समान पातळीवर वागवायला, मतदान करायला आणि मानवी हक्क मिळवायला शिकवते.

१. डॉ. बाबासाहेबांचे शैक्षणिक कार्य व बहुजन स्व:विकास :

भारतामध्ये असलेल्या जातीय विषमतेमुळे शुद्र अतिशुद्रांना गळ्यात मडके व कमरेला झाडू अशा प्रकारची वागणूक दिली जात होती. शिक्षण तर दूरच, साध्या पाण्यालाही स्पर्श करण्याची त्यांना परवानगी नव्हती. हया लाखो दलिताना त्यांनी 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' कारण त्यांना लक्षात आले होते की, शिक्षणाशिवाय व्यक्तीला स्वतःचा विकास साधताच येत नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा हा विचार हजारो तरुणांनी ऐकला व शिक्षण घ्यायला सुरुवात केली आणि त्यांचा स्वतःचा विकास व पर्यायाने कुटूंबाचाही आणि समाजाचाही झाला. आज ज्या दलितांकडे साधे दोन वेळचे जेवण नव्हते, निवारा नव्हता अशा बहुजन, दलित, महार, मातंग, तेली, तांबोळी, हटकर, धनगर अशा लाखो जीवांनी आंबेडकरांची हाक ऐकली. 'शिका' आणि ज्या बहुजनांच्या कानावर ती हाक पडली त्यांनी आपल्या जीवनाचा उद्धार केला. उदा. १९६०-७० च्या दशकात मोठे होऊन आत्मकथन लिहणारे — डॉ. नरेंद्र जाधव, डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, प्रा. केशव मेश्राम, प्र.ई. सोनकांबळे, बेबी कांबळे, डॉ. गंगाधर पानतावणे. अशा कितीतरी लोकांची नावे सांगता येतील, जे गावकुसाच्या बाहेर बहिष्कृत जीवन जगत होते. त्यांचा विकास घडून आला. त्याचे कारण शिक्षण हेच आहे. हे वेगळे सांगायची गरज नाही.

शिक्षण आपल्याला उपयुक्त माहिती देऊन आपले ज्ञान वाढवतेय ष्जुनी माहिती आणि ष्जुनी माहिती. हे आपल्याला इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र, विज्ञान इत्यादी विविध विषयांची सामान्य माहिती देते आणि आपल्याला त्या गोष्टी स्पष्टपणे कळतात. हे आम्हाला तंत्रज्ञान आणि नवीन शोध इत्यादी विविध क्षेत्रातील नवीन माहितीबद्दल अद्यतनित करते.

संप्रेषण, निर्णय घेणे, आव्हाने पेलणे, अभिप्राय प्राप्त करणे आणि आत्मविश्वास वाढवणे यासारख्या विविध मार्गांनी आत्मविश्वास वाढविण्यात शिक्षण आपल्याला मदत करते.

- निर्णय घेणे— सर्वोत्तम निर्णयांना ज्ञानाचा आधार असतो आणि जेव्हा आपल्याला कोणत्याही गोष्टीची सखोल माहिती असते तेव्हा आपण आत्मविश्वासाने निर्णय घेण्याच्या स्थितीत असतो.
- आव्हानांना सामोरे जावे – शिक्षण आम्हाला शिकवते की क्रियाकलाप कसे व्यवस्थापित करावे आणि त्याच वेळी कोणतीही समस्या उद्भवली तर ती आत्मविश्वासाने कशी सोडवायची.
- अभिप्राय प्राप्त करणे – शिक्षकांचा अभिप्राय नेहमीच विद्यार्थ्यांमधील आत्मविश्वास वाढवतो. नकारात्मक फीडबॅक विद्यार्थ्याला पुढच्या वेळी चांगले काम करण्यास भाग पाडते आणि सकारात्मक फीडबॅक मिळवून विद्यार्थी त्या क्षेत्रात काहीतरी नवीन करतात.

शिक्षण आपल्याला अनेक संधी आणि अनेक अनुभव प्रदान करते. जेव्हा आपल्याला वेगवेगळ्या संधी मिळतात, तेव्हा आपण आपले व्यक्तिमत्त्व दाखवतो आणि ते आणखी चांगले बनवतो. संधी आणि अनुभव हे दोन्ही शब्द एकमेकांशी संबंधित आहेत. संधी आपल्याला नवीन अनुभवांसह अनेक नवीन गोष्टी आणते. आपण ते अनुभव तेव्हाच घेतो जेव्हा आपण शिक्षणाने दिलेल्या संधींचा योग्य वापर करतो.

२. महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक कार्य व बहुजन विकास –

महात्मा फुलेंनी विद्येचे महत्त्व आणि विद्या नसल्यामुळे घडलेला अनर्थ याचे चित्रण 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथात मांडले आहे. ते म्हणतात,

“विद्येविना मति गेली,
मतिविना निती गेली,
नीतिविना गति गेली
गतीविना वित्त गेले,
वित्ताविना शुद्र खचले,
इतके अनर्थ एका अविद्येने केले” ५.

अविद्येमुळे माणसाच्या जीवनाचे कसे हाल झाले, शुद्रांना कुठ्याप्रमाणे जीवन जगावे लागले आणि त्यामुळे हे शिक्षणाचे महत्त्व जाणून घेवून त्यांनी शिक्षणाच्या प्रसाराचे कार्य हाती घेतले. त्यांनी पहिली मुलींची शाळा काढली आणि सावित्रीला पहिली स्त्री शिक्षिका बनविले. याचाच अर्थ शिक्षणामुळे स्वविकास साधतो. जी स्त्री 'चूल आणि मुल' इथपर्यंत मर्यादित होती, तिचा विकास केवळ महात्मा फुले यांच्या कार्यामुळे झाला. महात्मा फुले यांनी भारतातील पहिली स्त्री शिक्षिका घडविली ती म्हणजेच शिक्षणाने.

सर्व प्रकारच्या वास्तविक ज्ञान आणि पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्येही शिकवतात आणि या नैतिक मूल्यांमधून ते निरोगी सवयी शिकतात आणि त्यांच्यात रुजवण्याचा प्रयत्न करतात. आरोग्यदायी सवयी जसे की आपण आपले काम किती वेळेवर करू शकतो, परिसर नीट व स्वच्छ ठेवू शकतो आणि एखादे काम शिस्तबद्ध रीतीने करणे इ. त्यामुळे या आरोग्यदायी सवयींद्वारे शिक्षण आपल्याला व्यक्तिमत्त्व विकासात मदत करते.

शिक्षण आपल्याला नैतिकता शिकवते जे आपल्याला योग्य मार्गावर जाण्यास आणि योग्य गोष्टींचा अवलंब करण्यास मदत करते. मग आपण यशस्वी होण्यासाठी सर्व गोष्टी न्याय्य रीतीने करतो. म्हणून, नैतिकता नेहमीच सकारात्मक मार्गाने आपले व्यक्तिमत्त्व सुधारते. आपण आपल्या सभोवताली अनेक महान व्यक्तिमत्त्वे पाहतो ज्यांचे आपण अनुसरण करू शकतो आणि प्रशंसा करू शकतो. जेव्हा आपण त्यांना पाहतो तेव्हा आपण त्यांच्यासारखे आहोत असे वाटते. पण त्यासाठी कठोर परिश्रम आणि संयम आवश्यक आहे. व्यक्तिमत्त्व बदलण्यासाठी, शिक्षण हे एक अस्त्र आहे ज्याचा उपयोग आपण करू शकतो. व्यक्तिमत्त्वात मोठा बदल घडवून आणण्यासाठी प्रथम शिक्षण घेणे आवश्यक आहे. शिक्षण जवळजवळ सर्व काही देऊ शकते आणि चांगले व्यक्तिमत्त्व हे त्यापैकी एक आहे.

सावित्रीबाई फुलेंचे शैक्षणिक कार्य व स्त्रियांचा विकास :-

सावित्रीबाई फुले यांची भिडेंच्या वाड्यात पहिली मुलींची शाळा सुरू झाली. त्यांच्या शाळेतील मुलींची प्रगल्भता खूप मोठी होती. त्यांच्यामुळेच विद्यार्थीनींनी फार मोठी उंची गाठली. त्यामध्ये ताराबाई शिंदे, डॉ. आनंदीबाई जोशी – एवढेच नव्हे तर अनेक स्त्रिया त्यांच्या प्रेरणेतून शिकल्या व त्यांचा स्वतःचा विकास साधला आहे.

उदा. किरण बेदी, कल्पना चावला, सानिया मिर्झा, प्रतिभाताई पाटील यासारख्या स्त्रियांचा विकास शिक्षणामुळेच झाला. जर त्यांनी शिक्षण घेतले नसते तर, आजही ह्या स्त्रिया कुठेतरी समाजाच्या आणि संस्कृतीच्या नावाखाली भरडत गेलेल्या असत्या, म्हणून प्रत्येक स्त्री – पुरुषांसाठी शिक्षण आवश्यक आहे. शिक्षणामुळे स्वविकास शक्य होतो. सावित्रीबाई म्हणतात, “ज्यामुळे माणसातील पशुत्व जाऊन मनुष्यत्व विकसित होते ते शिक्षण होय” ६. यावरून मानवी विकासासाठी शिक्षण हेच गमक होय.

२१ व्या शतकातील शिक्षण व स्वविकास :

भारताला शिक्षणाची फार मोठी संघर्ष परंपरा आहे. असा उल्लेख मी वर केला आहे; परंतु आजही जे वंचित घटक आहेत. आदिवासी जमाती, भटक्या, विमुक्त जाती यांच्यापर्यंत आंबेडकरांचा ‘शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा’ हा विचार फार मोठ्या वर्गापर्यंत पोहोचलेलाच नाही. त्यामुळे प्रत्येक जाती, धर्म, पंथात शिक्षण हेच महत्वाचे मानले पाहिजे तर तो समाज मोठा होतो, समाजाचा दर्जा सुधारतो. समाजाचा सामाजिक दर्जा सुधारल्यास ते गाव आणि तो जिल्हा व राज्य आणि मग राष्ट्र सुधारते.

१९६० – ७० च्या दशकात आगरी समाजात प्रा. एल. बी. पाटील, चंद्रकांत मढवी यांसारखे लेखक लिहते झाले आहेत. त्यांनी साहित्यातून स्वविकासासाठी शिक्षणाचे महत्व विशद करा. जेणेकरून शिक्षण तळागाळात झिरपत जाईल व भारताला २०२० मध्ये आकर्षण महासत्ता बनविण्याचे स्वप्न पूर्ण होईल, सत्यात उतरेल.

स्वतःच्या वाढीवर शिक्षणाचा प्रभाव

बोर्डिंग स्कूलमध्ये उच्च शिक्षण घेत असलेल्यांमध्ये व्यक्तिमत्व विकास हा सर्वात सामान्यपणे ऐकल्या जाणार्या शब्दांपैकी एक आहे. हा शब्द इतक्या मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो हे त्याचे महत्त्व दर्शवते. व्यक्तिमत्व वाढ म्हणजे एखाद्याची क्षितिजे विस्तृत करणे असे होत नाही. वैयक्तिक विकास हा शैक्षणिक यशाचा समानार्थी नाही. व्यक्तिमत्व निर्मिती ही एक जटिल प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये विविध घटकांचा समावेश होतो. व्यक्तिमत्व विकासामध्ये आपण कोण आहात याची जाणीव होणे आवश्यक आहे. यात तुमची सर्व वैशिष्ट्ये, तसेच तुमची सामर्थ्ये आणि दोष यांचा समावेश होतो. त्यांना जाणून घेणे पुरेसे नाहीय आपण त्यांना देखील स्वीकारले पाहिजे. तुम्ही ते स्वीकारण्यास तयार नसल्यास ते बदला. आत्मविश्वास आणि आशावाद हे वैयक्तिक विकासाचे प्रमुख घटक आहेत. व्यक्तिमत्व विकासाचे पहिले आणि सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे आत्मविश्वास. ज्याला धडपडणारे व्यक्तिमत्व हवे आहे त्याला आत्मविश्वास असला पाहिजे आणि त्याने सर्व नकारात्मकतेपासून मुक्त केले पाहिजे. त्याचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक असायला हवा. विनम्र असणे हा वैयक्तिक विकासाचा एक महत्वाचा भाग आहे.

ज्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाची सतत प्रशंसा केली जाते तो लोक आदराने वागतो. तो नेहमी इतरांना मदत करण्यास तयार असेल आणि प्रत्येकाशी आदर आणि नम्रतेने वागेल. सर्वात शेवटी, कार्यक्रमासाठी योग्य पोशाख एखाद्याचे व्यक्तिमत्व वाढवते. शॉर्ट्स आणि टीजमध्ये बोर्ड मीटिंगला जाणे योग्य नाही. दुसरीकडे, स्त्रियांसाठी, दागिन्यांचे अनेक तुकडे घालून कामावर येणे हे सकारात्मक व्यक्तिमत्व वैशिष्ट्य नाही.

वैयक्तिक विकासामध्ये शिक्षणाची भूमिका

१. शिक्षण हे ज्ञान प्रदान करते

ज्ञान असणे महत्वाचे आहे. जर तुम्ही लोकांच्या गटामध्ये बसलात ज्यांना ते कशाबद्दल बोलत आहेत हे माहित नाही, तर तुम्हाला मूर्ख समजले जाईल. विनयशीलता आणि चांगल्या कपड्यांचे आकर्षक प्रभाव माहितीच्या अभावामुळे कमी होऊ शकते. ज्ञान तुम्हाला तुमच्या समवयस्कांशी फलदायी चर्चा करण्यास सक्षम करेल आणि त्यांच्या मनावर अमिट छाप सोडेल. हे जवळजवळ गूढ व्यक्तिमत्व बूस्टर असल्यासारखे आहे.

२. शिक्षण नैतिक मूल्ये शिकवते

यशस्वी होण्यासाठी, तुम्हाला अनेक अडचणींवर मात करणे आवश्यक आहे. तुम्हाला तुमचे नुकसान स्वीकारावे लागेल. काहीही झाले तरी, शिक्षण तुम्हाला न्याय्य रणनीती वापरण्यास शिकवेल. फसवणूक करणारा नेहमीच फसवणूक करणारा असतो आणि त्याचे व्यक्तिमत्व हे प्रतिबिंबित करते. फसवणूक करणारा बॅज तुमचे व्यक्तिमत्व पूर्णपणे नष्ट करण्यासाठी पुरेसे आहे. तुमच्या शिक्षणामुळे तुमच्यात निष्पक्षता निर्माण होईल. तुम्ही सर्व

परिस्थितीत फसवणूक आणि अप्रामाणिकपणाचा प्रतिकार केला पाहिजे. बरोबर काय आणि अयोग्य काय यातील फरक ओळखण्यासाठी शाळेत अनेक धडे शिकवले जातील.

३. शिक्षण आत्मविश्वास वाढवते

व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आत्मविश्वास आवश्यक असतो. तुमच्यातील आत्मविश्वासाच्या कमतरतेवर मात करू शकणारी एकमेव गोष्ट म्हणजे शिक्षण. बहुसंख्य लोक खरोखर लज्जास्पद आहेत. त्यांना शिक्षणातून आत्मविश्वास वाढवण्याची संधी आहे. त्यांना इतर लोकांसोबत बसण्याची, त्यांच्याशी संवाद साधण्याची, त्यांच्याशी मैत्री करण्याची, त्यांच्याशी निरोगी संवाद साधण्याची, नवीन गोष्टी शिकण्याची आणि त्यांच्या शंकांचे निरसन करण्याची संधी शैक्षणिक प्रणालीद्वारे मिळते. प्रत्येक लहान हालचाल तुमचा आत्मविश्वास वाढवेल. प्रत्येक नवीन व्यक्तीशी गप्पा मारण्यासाठी, तुम्ही दिवसभर भेटता, तुमच्याकडे उच्च पातळीचा आत्मविश्वास असणे आवश्यक आहे. आपण पाहू शकतो की शाळेतील विद्यार्थ्यांना इतरांशी संभाषण करण्याच्या क्षमतेवर विश्वास आहे.

४. शिक्षण कौशल्य आणि अनुभव प्रदान करते

चांगल्या व्यक्तिमत्त्वासाठी संधी आवश्यक असतात. आपले व्यक्तिमत्त्व प्रदर्शित करण्याचे साधन म्हणून संधीकडे पाहिले जाऊ शकते. संधीशिवाय व्यक्तिमत्त्व व्यर्थ आहे. जर तुम्हाला घरी बसून काहीही साध्य करायचे नसेल तर तुमचे व्यक्तिमत्त्व अप्रासंगिक आहे. अनुभव आणि संधी एकमेकांत गुंतलेल्या आहेत. संधीमुळे अनुभव येतो, ज्यामुळे अतिरिक्त संधी मिळतात. अनेक नवीन गोष्टी तुम्हाला शिकवता येतील. काही गोष्टी शालेय शिक्षणातून न शिकता अनुभवातूनच शिकता येतात. तथापि, या चकमकी देखील शैक्षणिक शक्यतांचा परिणाम आहेत.

५. शिक्षण चांगले वर्तन शिकवते

लोकांप्रती सकारात्मक दृष्टीकोन अनेकदा पसंत केला जातो आणि त्याची प्रशंसा केली जाते. आधी सांगितल्याप्रमाणे, एकल गैरवर्तन तुमच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाला विस्कळीत करू शकते, ज्याचा विकास करण्यासाठी तुम्ही अनेक वर्षांपासून खूप मेहनत घेतली आहे. शालेय व्यवस्थाही आचारसंहिता शिकवते किंवा कसे वागावे. परिषद, पार्टी किंवा इतर कोठेही कसे वागावे हे शिक्षण तुम्हाला शिकवू शकते. शिक्षण लोकांना एकमेकांशी संवाद कसा साधायचा हे शिकवू शकते. शिक्षणातून काय बोलावे आणि काय बोलू नये हे शिकता येते. आजच्या शैक्षणिक व्यवस्थेत, तुमच्या आजूबाजूला मोठ्या संख्येने लोक आहेत ज्यांच्याशी तुम्ही कधीतरी संवाद साधला पाहिजे. तुमच्या आचारसंहितेची कसोटी लावण्याची ही एक चांगली संधी आहे.

६. शिक्षण आरोग्यदायी सवयी विकसित करते

चांगले शिष्टाचार आणि निरोगी सवयी हातात हात घालून जातात. हे तुम्हाला खाणे, चालणे, बोलणे आणि इतर विविध क्रियाकलाप कसे करावे हे शिकवते. या संकल्पना मुलांमध्ये सुरुवातीपासूनच रुजवल्या जातात. जेव्हा विद्यार्थी पहिल्यांदा शाळेत येतात, तेव्हा त्यांना शिकवले जाणारे हे पहिले धडे असतात. स्वच्छता, तुमच्या आत आणि बाहेर दोन्ही, निरोगी वर्तन विकसित करण्याचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. शाळांमध्येही हेच शिकवले जाते. विद्यार्थ्यांना त्यांचा परिसर स्वच्छ आणि स्वच्छ ठेवण्यासाठी शाळेत वारंवार शिकवले जाते. ते मुलांना त्यांचे शरीर स्वच्छ आणि नीटनेटके ठेवण्यास शिकवतात. दररोज आंघोळ करणे, नखे ट्रिम करणे आणि नियमितपणे केस कापणे ही सर्व वैयक्तिक स्वच्छतेची उदाहरणे आहेत. या घटकांचा एखाद्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर कधीतरी प्रभाव पडतो.

निष्कर्ष :-

भारतात शिक्षकासाठी संघर्ष करावा लागत होता. प्रत्येकाला शिक्षण घेता येत नव्हते. त्यामुळे समाजात विषमता निर्माण झाली. शिक्षणामुळे माणसाच्या बुद्धीमध्ये भर पडून माणसाचा कौशल्य गुणांचा विकास होतो व माणूस यशस्वी होतो. भारतात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था असून प्रत्येकाला शिक्षण न मिळाल्यामुळे फार मोठा समाजघटक शिक्षणापासून वंचित राहिला. शिक्षणामुळे स्वविकास होतो हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बहुजन वर्गाच्या मनावर ठसविले व त्यांना 'शिका' असा कानमंत्र दिला ज्यामुळे बहुजनाचा विकास झाला. ज्योतीराव फुले व

सावित्रीबाई फुले यांच्या देखील शैक्षणिक कार्यामुळे स्त्रियांच्या जीवनात नवसंजीवनी प्राप्त होऊन त्यांना जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले व जाती-धर्माच्या कडक नियमांमधून त्या फक्त शिक्षणामुळे मुक्त झाल्या. बहुजन दलित आणि स्त्रीयांमध्ये शिक्षणामुळे स्वविकास झाला. त्यामध्ये डॉ. सुखदेव थोरात, शरणकुमार लिंबाळे, प्र. ई. सोनकांबळे, डॉ. नरेंद्र जाधव तर स्त्रियांमध्ये ताराबाई शिंदे, डॉ. आनंदीबाई जोशी, प्रतिभाताई पाटील, कल्पना चावला व अलीकडे मोठ्या प्रमाणात शिकणा-या सर्वच मुलींच्या जीवनात शिक्षणामुळेच विकास घडून येत आहे यात शंका नाही. वैयक्तिक विकासाला तुमच्या कल्याण आणि संभावनांमध्ये योगदान देणारी कोणतीही क्रियाकलाप म्हणून संदर्भित केले जाऊ शकते. वैयक्तिक विकास ही तुमची आत्म-सुधारणा करण्याची प्रक्रिया आहे आणि ही तुमच्या आयुष्याच्या कोणत्याही टप्प्यावर असू शकते मग ते शिक्षण असो किंवा करिअर. वैयक्तिक विकासामुळे तुमची कमजोरी दूर होण्यास मदत होते. तुम्हाला तुमच्या नोकरीच्या काही भागात सोयीस्कर नसल्यास, वैयक्तिक विकास योजना खूप प्रभावी ठरते. आणि येथेच ऑनलाइन अभ्यासक्रम आणि प्रमाणपत्रे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. दररोज वेगवेगळ्या आव्हानांना सामोरे जाणाऱ्या व्यावसायिकांसाठी वैयक्तिक विकास अभ्यासक्रम खूप महत्त्वाचे आहेत. ऑनलाइन अभ्यासक्रम आणि शीर्ष प्रदात्यांकडून प्रमाणपत्रे नेहमीच व्यावसायिकांना विशिष्ट आवश्यक कौशल्ये प्राप्त करण्याचा मार्ग मोकळा करतात. वैयक्तिक विकास अभ्यासक्रम व्यावसायिकांसाठी त्यांच्या वैयक्तिक विकासाच्या प्रक्रियेचे नियोजन करण्याचा एक मार्ग बनला आहे. लोक त्यांना योग्य कौशल्ये विकसित करू इच्छित असलेले क्षेत्र निवडतात आणि त्यानुसार स्वयं-सुधारणा अभ्यासक्रम निवडतात. हे ऑनलाइन वैयक्तिक विकास अभ्यासक्रम व्यावसायिकांना त्यांच्या मार्गाचे नियोजन करण्यास मदत करतात जसे की ध्येय निश्चित करणे, कमकुवतपणा शोधणे, संधी ओळखणे, तुमची कृती योजना सेट करणे, परिणाम रेकॉर्ड करणे आणि त्या परिणामांचे मूल्यमापन करणे.

संदर्भ :-

१. जागतिक विकास निर्देशक शिक्षणातील सहभाग
२. भारतातील शिक्षण. जागतिक बँक.
३. शैक्षणिक आकडेवारी एका दृष्टीक्षेपात — भारत सरकार
४. किंगडन, गीता गांधी (२ ऑक्टोबर २०२०). भारतातील खाजगी शाळेची घटना
५. टाइम्स हायर एज्युकेशन. टाइम्स उच्च शिक्षण.
६. वैयक्तिक विकास केंब्रिज इंग्रजी शब्दकोशातील व्याख्या